

The Greek Review of Social Research

Vol 88 (1995)

88

Όψεις του προβλήματος κοινωνικής και
οικονομικής ολοκλήρωσης παλιννοστούντων
Ελληνοποντίων

Κ. Τερζίδης

doi: [10.12681/grsr.681](https://doi.org/10.12681/grsr.681)

Copyright © 1995, Κ. Τερζίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τερζίδης Κ. (1995). Όψεις του προβλήματος κοινωνικής και οικονομικής ολοκλήρωσης παλιννοστούντων Ελληνοποντίων. *The Greek Review of Social Research*, 88, 100–121. <https://doi.org/10.12681/grsr.681>

Κ. Τερζίδης*

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ
ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΟΝΤΙΩΝ

Οι μετακινήσεις Ελλήνων από τον Πόντο προς την ΕΣΣΔ χρονολογούνται από τον περασμένο αιώνα και συνεχίσθηκαν την περίοδο 1914-24, όταν το ποντιακό στοιχείο λόγω διωγμών από τους Νεότουρκους ήταν αναγκασμένο να εγκαταλείψει τις πατρογονικές του εστίες (Βλ. Αγτζίδης, 1994, σελ. 75. Επίσης, Βεργέτη, 1994, σελ. 201 και Κασμάτη, 1993). Στον ελλαδικό χώρο καταφεύγουν οι Ελληνοπόντιοι κάτω από την πίεση κοσμογονικών αλλαγών, με προεξέχουσες την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και στις μέρες μας τη διάλυση της ΕΣΣΔ.

Σύμφωνα με στοιχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, υπολογίζεται ότι από το 1987 μέχρι και τα τέλη του 1994 παλιννόστησαν στην Ελλάδα από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ συνολικά περί τους 57.400 ομογενείς. Κατά μία τεχνοκρατική άποψη, που υιοθετεί το Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.,¹ η παλιννόστηση² αυτή αποτελεί πράξη προσωπικής επιλογής για μόνιμη διαμονή στη χώρα μας και είναι αποτέλεσμα πολλών αιτιών, με κυριότερα την πολιτική αστάθεια και την αβεβαιότητα που προκαλείται εξ αιτίας των μεταβαλλόμενων

---

* Καθηγητής του Τ.Ε.Ι. Καβάλας.

1. Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούτων Ομογενών Ελλήνων.

2. Το δικαίωμα παλιννόστησης αποκτάται με τη «θεώρηση παλιννόστησης» από το ελληνικό προξενείο της Μόσχας, αφού προηγουμένως ο ενδιαφερόμενος αποδείξει την ελληνική καταγωγή του.

οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (βλ. Ιακώβου, 1994, σελ. 169· Παπαθεοδοσίου, 1994, σελ. 15-16).

Για την πλειονότητα των ομογενών Ποντίων, η παλιννόστηση αποτελεί μονόδρομο, δεδομένου ότι εκ των πραγμάτων αποκλείεται σχεδόν κάθε πιθανότητα επιστροφής στη χώρα προέλευσής τους. Συνεπώς, μια ενδεχόμενη αποτυχία στην προσπάθεια ένταξης των ομογενών αυτών στην ελληνική κοινωνία θα είχε όχι μόνο καταστρεπτικές συνέπειες σε προσωπικό επίπεδο, αλλά, κυρίως, θα οδηγούσε σε αισθητή διατάραξη της κοινωνικής συνοχής στη χώρα μας.

Οι μηχανισμοί που επίπονα στήθηκαν προκειμένου να συμβάλουν στην ομαλή κοινωνική ολοκλήρωση δε φαίνεται να επαρκούν, κυρίως λόγω της ασύνετης προσφυγικής πολιτικής που εφαρμόζουν οι ελληνικές κυβερνήσεις (βλ. Σοφιανίδης, 1994, σελ. 194 κ.ε.) και των σχετικά περιορισμένων οικονομικών μέσων τα οποία διατίθενται για το σκοπό αυτό, γεγονός που αποτελεί μια επικίνδυνη πραγματικότητα, αν ληφθεί υπόψη ότι το κύμα της παλιννόστησης συνεχίζεται με αδιάπτωτους ρυθμούς.

Τα μακροπρόθεσμα οφέλη ενός ρυθμισμένου εποικισμού, αναμφίβολα, υπερισχύουν του βραχυπρόθεσμου κόστους που προκαλείται σήμερα. Οι οποιοδήποτε, όμως, μηχανισμοί κοινωνικής ολοκλήρωσης δε θα αποδώσουν, αν δεν τεθούν επί τέλους σε πολιτικό επίπεδο τα θεμέλια για την εφαρμογή μιας συνεπούς πολιτικής κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Οι διεθνείς εμπειρίες από την κοινωνική εργασία με ομάδες παλιννοστούντων μπορούν, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, να αποτελέσουν σημαντική συνεισφορά στη λύση του προβλήματος, η οποία, μέσα σε μια εποχή υποχώρησης της κοινωνικής αλληλεγγύης και αυξανόμενων κοινωνικών διακρίσεων, γίνεται απαραίτητη όσο ποτέ. Για το λόγο αυτό, θα επιχειρηθεί να καταδειχθούν οι θεμελιώδεις συνέπειες, από δοκιμασμένα διαπολιτισμικά projects με παλιννοστούντες, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν στοιχεία μιας πολιτικής κοινωνικής ολοκλήρωσης, που θα περιλαμβάνει όλες τις ομάδες παλιννοστούντων ομογενών Ελλήνων.

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ Ή ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Τι σημαίνει όμως «ολοκλήρωση»; Σε τι συνίσταται η επιτυχία της; Και για ποιον πρέπει να επιτύχει; ή, τέλος, ποιος είναι υπεύθυνος γι' αυτήν; ο έποικος, η κοινωνία υποδοχής ή και οι δύο;

Στη Γενική Κοινωνιολογία κατανοείται η κοινωνική ολοκλήρωση ή ένταξη (οι έννοιες χρησιμοποιούνται ταυτόσημα) ως κοινωνική διαδικασία που απαιτεί αμφίπλευρη αλλαγή, τόσο από την πλευρά του εποίκου όσο και από την πλευρά της κοινωνίας υποδοχής (βλ. Endruweit / Trommsdorff, 1989, σελ. 307 κ.ε.), μακροπρόθεσμο δε στόχο της ολοκλήρωσης αποτελεί η ισότητα στα δικαιώματα και μάλιστα στη βάση της αμοιβαίας αποδοχής και ανοχής.

Αμφιλεγόμενη είναι, ωστόσο, η έννοια της ολοκλήρωσης στο *κοινωνικοπολιτικό* πεδίο, ιδίως όταν πρόκειται για προγραμματική και πρακτική διαμόρφωση της κοινωνικής εργασίας με μειονότητες παλιννοστούντων, και υλοποιείται είτε ως απαίτηση για πλήρη ταύτιση με τα πρότυπα και τις επιταγές που θέτει η κοινωνία υποδοχής (αφομοίωση) είτε με εξίσωση υπό την προϋπόθεση διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας (βλ. Treibel, 1990· Dietz/Hilkes, 1994, σελ. 16).

Επίσης, και η έννοια της «*πολιτισμικής ολοκλήρωσης*» προσφέρει υλικό για αμφισβητήσεις. Οι εμπειρίες από πολυάριθμες έρευνες (βλ. Baaden, 1993, σελ. 24) δείχνουν ότι «η *κουλτούρα*», ως μέτρο ολοκλήρωσης, δεν πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό. Αντί, δηλαδή, να προσφέρεται παθητική κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών (π.χ. μια συναυλία), είναι πιο ουσιαστικό να υποκινείται μια ενεργητική συμμετοχή, συνδυασμένη με δημιουργικότητα και επικοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι μέτρα πολιτισμικής ολοκλήρωσης θα έπρεπε να κατανοηθούν ως επί μέρους δραστηριότητες μιας συνολικής διαδικασίας *ψυχοκοινωνικής* ολοκλήρωσης, της οποίας θα αποτελούν αδιάσπαστο συστατικό στοιχείο.

Αποφασιστικό-κρίσιμο σημείο αποτελεί, συνεπώς, το ερώτημα αν κάποιο συγκεκριμένο μέτρο είναι ικανό να βοηθήσει τους συμμετέχοντες να αναπτύξουν κοινωνικοπολιτική ικανότητα ενέργειας και αυτοπεύθυνης δράσης. Για το λόγο αυτό κατανοούμε την έννοια της πολιτισμικής ολοκλήρωσης ως συμβολή στη συνολική κοινωνική ολοκλήρωση προσφύγων-παλιννοστούντων, με τη συνδρομή τόσο πολιτιστικών μέσων (αντικειμένων) που φέρουν μαζί τους, όσο και πολιτισμικών στοιχείων που υπάρχουν στην κοινωνία υποδοχής, υλοποιούμενη μέσα από τη διαδικασία των διαπολιτιστικών ανταλλαγών (βλ. Baaden, 1993, σελ. 24).

Αφού αντιμετωπισθεί η «*θεμελιώδης ολοκλήρωση*», δηλ. η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η εξεύρεση κατοικίας, καθώς και η ικανοποίηση της ανάγκης αναπλήρωσης των αναγκών σε καταναλωτικά αγαθά, ακολουθεί η φάση της αυξανόμενης ανάγκης για διερεύνηση

του ζωτικού περιγύρου, των ανταλλαγών με την τοπική κοινωνία και της σταθεροποίησης της προσωπικής και πολιτισμικής ταυτότητας. Από αυτήν την προσανατολισμένη σε πρόσωπα παρατήρηση ορμώμενη η AWR³ κατανοεί την ολοκλήρωση ως διαδικασία που οδηγεί σε μια κατάσταση σταθεροποίησης της συμπεριφοράς και ασφάλειας των ρόλων (βλ. Horstmann, 1986, σελ. 24 κ.ε.). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ολοκλήρωση επιτυγχάνεται, όταν ο παλιννοστήσας-μέτοικος αισθάνεται ασφαλής στο νέο κοινωνικό περίγυρο και ευρίσκεται σε προσωπική ισορροπία (βλ. Koller, 1993, σελ. 12).

Με βάση την ιδεώδη ροή της διαδικασίας ολοκλήρωσης που ανέπτυξε ο Kossolarow (1992, σελ. 23), τα μέτρα κοινωνικής εργασίας σε πολιτιστικό επίπεδο αποκτούν σημασία μετά την επονομαζόμενη «φάση της εισδοχής», δηλ. από το δεύτερο χρόνο παραμονής. Το μεγαλύτερο μέρος των ομογενών που παλιννόστησαν στη χώρα μας βρίσκεται ήδη εδώ και πολύ καιρό στη «φάση της ανάληψης επαφών» (μετά από παραμονή μέχρι τριών χρόνων) ή στην αρχή της «φάσης της προσάρτησής» τους στην ελληνική κοινωνία (τέταρτος και πέμπτος χρόνος παραμονής).

Όταν επιδιώκεται ισχυροποίηση του αισθήματος της αυτοαναγνώρισης και της ανάληψης πρωτοβουλιών, καθώς επίσης διατήρησης της συνέχειας της ιστορικής ύπαρξης, τότε η κοινωνική εργασία σε πολιτιστικό επίπεδο μπορεί να αποδώσει πολύτιμους καρπούς σ' αυτές τις καθοριστικές για το μέλλον των παλιννοστώντων φάσεις (βλ. Kossolarow, 1992, σελ. 23-27).

Για τους σκοπούς της ανάλυσης που ακολουθεί δεν είναι απαραίτητη η πρόσδεση σε κάποια από τις εννοιολογικές προσεγγίσεις που επιχειρήθηκαν παραπάνω. Πολύ πιο σημαντικές, σε σχέση με το εννοιολογικό περιεχόμενο της ένταξης, είναι, κατά την άποψή μας, οι εξής όψεις του προβλήματος:

(α) Ο διαδικαστικός χαρακτήρας της ένταξης.

Συχνά η ένταξη περιγράφεται ως διαδικασία ροής που ξεκινά από την εξασφάλιση της υπαρξιακής οντότητας και καταλήγει στην «εσωτερική ολοκλήρωση». Οι φάσεις αυτές δεν οικοδομούν ιεραρχικά η μια πάνω στην άλλη, αλλά εξελίσσονται χρονικά παραλλήλως.

Η ένταξη περιλαμβάνει τόσο τη συμμετοχή στο οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, για την οποία, στα πλαίσια του ισχύοντος

3. Association for the Study of the World Refugee Problem.

στη χώρα μας κοινωνικοοικονομικού συστήματος, πολύ σημαντικό ρόλο ασκεί το επάγγελμα, καθώς επίσης και την ψυχική ισορροπία και τη σταθερότητα στις διανθρώπινες σχέσεις.

(β) Οι συνθήκες ένταξης.

Αναφορικά με τις συνθήκες της ένταξης, πρέπει να διακρίνουμε δύο πτυχές του προβλήματος: την αναφερόμενη στο τυπικό δίκαιο και την αναφερόμενη στις αντικειμενικές συνθήκες ζωής. Οι παλιννοστούντες Πόντιοι έχουν τα ίδια δικαιώματα όπως όλοι οι Έλληνες. Αυτό αποτελεί μεν αναγκαία όχι όμως και ικανή συνθήκη που να εγγυάται την ομαλή πορεία ολοκλήρωσής τους. Η ένταξη αποτελεί συνεπώς μια πολυεπίπεδη διαδικασία. Μια κατάτμηση της ανάλυσης σε επιμέρους πεδία, όπως η κοινωνική και η οικονομική ένταξη, δε φαίνεται εκ πρώτης όψεως ικανή να αποδώσει πλήρως τις διεργασίες αμοιβαίας εξάρτησης των δύο αυτών παραγόντων. Μολαταύτα, λόγω της σαφήνειας που παρέχει, είναι αναντικατάστατη. Για το λόγο αυτό η κατάτμηση αυτή αποτελεί βάση και της παρούσας ανάλυσης. Ο όρος «κοινωνική ένταξη» παραπέμπει στον προσανατολισμό, την εξοικείωση και το αίσθημα ασφάλειας στο νέο περιβάλλον, ενώ με τον όρο «οικονομική ένταξη» προβάλλονται οι προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΟΝΤΙΩΝ

Παλιννόστηση δε σημαίνει απλώς εγκατάλειψη του συνηθισμένου στενού ζωτικού χώρου (όπως σκιαγραφήθηκε εισαγωγικά), αλλά κυρίως συνδέεται και με αλλαγή της κοινωνίας και του πολιτισμού.

Το σύστημα αξιών, οι κανόνες συμπεριφοράς, τα αποθέματα γνώσεων και οι προσανατολισμοί για συμπεριφορά σε τυπικές και άτυπες περιστάσεις, που αποκτήθηκαν κατά την πορεία της κοινωνικοποίησης, μπορούν να χάσουν τη σημασία τους από τη μια μέρα στην άλλη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι δυνατόν να ομιλούμε για παλιννόστηση; Σε τελική ανάλυση, οι ομογενείς Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ γίνονται αποδεκτοί από την ελληνική κοινωνία, μόνο εφ' όσον είναι σε θέση να αποδείξουν έμπρακτα ότι ανήκουν στο «ελληνικό έθνος» με βάση διάφορα χαρακτηριστικά, όπως γλώσσα, ανατροφή, πολιτισμός κ.ά..

Πολλοί παλιννοστούντες, παρά το γεγονός ότι έχουν ανατραφεί με «ελληνικές» αξίες και κοινωνικούς κανόνες, εντούτοις δεν κατέχουν

ένα πολύ σημαντικό πολιτισμικό γνώρισμα, την ελληνική γλώσσα, ή εν πάση περιπτώσει τη γνωρίζουν μόνον ανεπαρκώς.⁴ Τόσο οι ελλειπείς γλωσσικές γνώσεις, όσο και τα «κατά παράδοση ελληνικά» πολιτισμικά αγαθά, είναι δυνατόν, σύμφωνα με τις διεθνείς εμπειρίες, να δράσουν ως ανασταλτικοί για την ολοκλήρωση παράγοντες.

2.1. Γλωσσικά προβλήματα

Το ότι ελλειπείς γνώσεις της ελληνικής γλώσσας εμποδίζουν την ολοκλήρωση είναι προφανές και επισημάνθηκε ήδη στα προαναφερθέντα. Η γλώσσα αποτελεί όχι μόνο το κύριο μέσο διάσωσης και μετάδοσης μιας κουλτούρας και ενός πολιτισμού, αλλά το πλέον απαραίτητο εργαλείο επικοινωνίας και κοινωνικής διάδρασης. Χωρίς βασικές γλωσσικές γνώσεις δυσχεραίνεται ο προσανατολισμός στην καθημερινή ζωή, ενώ η απόκτηση επαφών και κοινωνικών σχέσεων γίνεται σχεδόν αδύνατη.

Πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι χρηματικά μέσα, που σήμερα διατίθενται για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στους ομογενείς Πόντιους που παλιννοστούν, θα λειτουργήσουν πολλαπλασιαστικά, δεδομένου ότι η γλωσσική ολοκλήρωση αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για όλα τα υπόλοιπα στάδια ολοκλήρωσης. Αντίθετα, χρηματικά ποσά, που βραχυπρόθεσμα εξοικονομούνται εις βάρος του γλωσσικού μαθήματος, είναι επίσης βέβαιο ότι μακροπρόθεσμα θα δαπανηθούν στο πολλαπλάσιο για κάλυψη άλλων αναγκών (όταν, π.χ., εξαιτίας υψηλού βαθμού ανεργίας θα απαιτηθούν πολύ σημαντικότερα ποσά για την παροχή κοινωνικών βοηθημάτων). Γίνεται, συνεπώς, επειγόντως αναγκαίο να ενταθεί η λειτουργία τμημάτων γλωσσικής κατάρτισης, όπως επίσης είναι απαραίτητη μία αναμόρφωση των πρακτικών παροχής γλωσσικής εκπαίδευσης ή επιμόρφωσης.

Βασική προϋπόθεση για τη βελτίωση των μέτρων γλωσσικής ολοκλήρωσης αποτελεί η δημιουργία ενός πυρήνα προσοντούχων, ικανών και έμπειρων διδασκάλων της ελληνικής γλώσσας, τους οποίους βέβαια, με την ισχύουσα πολιτική αμοιβών, είναι αδύνατο να προσελκύσει το κράτος ή άλλοι φορείς που δραστηριοποιούνται στον τομέα αυτό.

Οι παλιννοστήσαντες ομογενείς που παρακολουθούν τμήματα ελληνικής γλώσσας επιβαρύνονται καθημερινά με διδασκαλία αρχικά

4. Το 1973 η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας απαγορεύθηκε στην ΕΣΣΔ με απόφαση του Κομμουνιστικού Κόμματος (βλ. Αγτζίδης, 1994, σελ. 76).

μέχρι και τεσσάρων ωρών ημερησίως, ενώ είναι γνωστό ότι μετά από δύο ή το πολύ τρεις ώρες διδασκαλίας επιτυγχάνεται το όριο αντιληπτικής ικανότητας.

Εξ άλλου, οι μέτοικοι ομογενείς Πόντιοι βρίσκονται σε μια κατάσταση πλήρους αναζήτησης προσανατολισμού κατά την οποία οι παραδοσιακές μέθοδοι γλωσσικής διδασκαλίας, με κυρίαρχη επιδίωξη την ξερή εκμάθηση της γλώσσας, αποδίδουν ελάχιστα. Για το λόγο αυτό, παράλληλα με την εναλλαγή στις μεθόδους, που ομολογουμένως εφαρμόζεται με επιτυχία στα λειτουργούντα τμήματα διδασκαλίας ελληνικής γλώσσας, θά 'πρεπε να εξετασθούν οι δυνατότητες χαλάρωσης μέσα από τον εμπλουτισμό της διδασκαλίας με πολιτιστικά μέσα. Έτσι, μέσα από τη διεύρυνση του γλωσσικού μαθήματος με πολιτιστικές δραστηριότητες, θα μπορούσαν να επιτευχθούν θεαματικότερα αποτελέσματα ολοκλήρωσης.

Όπως είναι γνωστό, η διαδικασία της πολιτισμικής ολοκλήρωσης αρχίζει αμέσως μετά την άφιξη των παλινοστούτων στη χώρα μας. Όμως, το γεγονός αυτό συχνά παραβλέπεται κατά τη λήψη των πρώτων μέτρων στήριξης των παλινοστούτων, οι οποίοι για ευνόητους λόγους δίδουν κατά κανόνα προτεραιότητα στην αναζήτηση λύσεων σε προβλήματα εξεύρεσης κατοικίας και εργασίας. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει επίσης το γεγονός ότι αμέσως μετά την άφιξή τους, τόσο λόγω των εμπειριών στην ξένη, όσο και της επιβαρμένης κατάστασης στη χώρα υποδοχής, αλλά και εξαιτίας του φόβου για ένα αβέβαιο μέλλον, συχνά εμφανίζονται σημαντικά ψυχικά προβλήματα, τα οποία, ανάλογα με την προέλευση, την ηλικία και το φύλο, εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο.

Διαφοροποιημένα μέτρα πολιτιστικού χαρακτήρα, τα οποία θα απευθύνονται στις εκάστοτε μεμονωμένες ομάδες παλινοστούτων και θα λαμβάνουν υπόψη τις ψυχικές δυσκολίες προσαρμογής των συμμετεχόντων, είναι απαραίτητο να λαμβάνονται έγκαιρα κατά τη φάση της εισδοχής και πρέπει οπωσδήποτε να ενσωματώνονται στα αναλυτικά προγράμματα γλωσσικής κατάρτισης. Παράλληλα με την πολιτιστική εργασία σε ομάδες, θα ήταν πολύ αποτελεσματικά και μέτρα συνεργασίας με κατάλληλους πολιτιστικούς φορείς.

Πολύ σημαντικό θα ήταν, συνεπώς, να περιορισθεί η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στις δύο κατ' ανώτατο όριο ώρες την ημέρα και να συμπληρωθεί με συλλογικές δραστηριότητες ενισχυτικές του γλωσσικού μαθήματος. Συνιστάται προς αυτή την κατεύθυνση η εντατικοποίηση των επαφών με τις τοπικές κοινωνίες στα πλαίσια

πολιτιστικών εκδηλώσεων που θα συνοδεύουν το μάθημα, δεδομένου ότι η εκμάθηση της γλώσσας γίνεται πιο αποτελεσματική μέσα από την ενεργητική επικοινωνία.

Μια σημαντική πτυχή του προβλήματος της αποτελεσματικότητας του γλωσσικού μαθήματος αποτελεί επίσης το γεγονός ότι για ένα μεγάλο διάστημα η ομάδα των ομογενών εργάζεται μαζί. Από το γεγονός αυτό προκύπτει η δυνατότητα ενεργοποίησης προσωπικών μαθησιακών διαδικασιών που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση μιας κοινωνικοπολιτισμικής ολοκλήρωσης. Αν λάβουμε υπόψη ότι από τις τέσσερις ώρες μαθήματος ένα μεγάλο μέρος του χρόνου δεν χρησιμοποιείται παραγωγικά, αφού ήδη από τις πρώτες ώρες οι συμμετέχοντες διακόπτουν την ουσιαστική επαφή με το μάθημα,⁵ αυτό σημαίνει ότι ένα εξίσου μεγάλο μέρος του διαθέσιμου χρόνου παραμένει αναξιοποίητο και, συνεπώς, επιτυγχάνεται μόνο ένα μικρό μέρος του δυνατικού αποτελέσματος ολοκλήρωσης. Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό να αποβεί ένα τέτοιο μάθημα και αντιπαραγωγικό, για το λόγο ότι δεν αποτελεί για τους διδασκόμενους καλή εμπειρία το γεγονός ότι, ενώ επί τέσσερις ώρες διδάσκονται με συχνές επαναλήψεις Ελληνικά, στο τέλος διαπιστώνουν ότι αποκόμισαν μόνο ελάχιστες σχετικά γνώσεις. Πολλοί όμως από τους παλιννοστούντες προσδοκούν από ένα τμήμα ελληνικής γλώσσας «τέλεια» γνώση της ελληνικής γλώσσας. Στο βαθμό που το προσδοκώμενο αποτέλεσμα δεν πραγματοποιείται, γίνονται φορείς απογοήτευσης, που συχνά καταλήγει σε εσωτερική παραίτηση και απομόνωση, με όλες τις αρνητικές συνέπειες για την παραπέρα πορεία της διαδικασίας ολοκλήρωσης.

Προφανή είναι παρομοίως και τα προβλήματα ένταξης που απορρέουν από τα παραπάνω: περιορισμένες επαγγελματικές δυνατότητες, περιορισμένες δυνατότητες συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή και περιορισμός των κοινωνικών επαφών στη στενή ομάδα προέλευσης. Από την κατάσταση αυτή, όμως, είναι πιθανόν να προκύψουν για την κοινωνία νέα προβλήματα, πέρα από την επιδείνωση των ατομικών ευκαιριών επιβίωσης.

Ανακεφαλαιώνοντας, επισημαίνουμε την ανάγκη λειτουργίας τμημάτων γλώσσας ικανοποιητικής διάρκειας, στα οποία θα διδάσκουν καλοπληρωμένοι, έμπειροι παιδαγωγοί με διεπιστημονική ικανότητα και διεθνείς εμπειρίες και που θα μεταδίδουν κάτι παραπάνω από στεγνές γλωσσικές δεξιότητες και επαγγελματικά αξιοποιήσιμες γνώσεις.

5. Αποτελεί προσωπική εμπειρία του γράφοντος και διαπίστωση που προκύπτει επίσης από μαρτυρίες πολλών επιμορφωτών.

2.2. Πολιτισμική ταυτότητα και κοινωνική ολοκλήρωση

Κεντρικό πρόβλημα στην προσπάθεια κοινωνικής ολοκλήρωσης των παλιννοστούντων αποτελεί το γεγονός ότι, εξ αιτίας της ανατολικοευρωπαϊκής προέλευσής τους, αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην καθημερινή συναναστροφή τους με την ελληνική κοινωνία, η οποία, πολύ συχνά, υποτιμά – όχι σπάνια περιφρονητικά – τις ανατολικοευρωπαϊκές παραλλαγές πολιτισμικής ταυτότητας (βλ. Βεργέτη, 1994(α), σελ. 86).

Το πρόβλημα αυτό αρχίζει ήδη με τη γλώσσα. Αρκεί μια ελαφρά ανατολική χροιά στην προφορά της γλώσσας για να αντιμετωπισθούν από πολλούς ως πολιτισμικά υποδεέστεροι. Ακόμη πιο έντονα φαίνεται ότι οι διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές συνθήκες διαμόρφωσαν στους πρόσφυγες Ποντίους ειδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (βλ. Βεργέτη, 1994(α), σελ. 86). Κάτω από αυτές τις συνθήκες φαινόμενα σκωπτικού μειδιάματος ή υποτίμησης (βλ. Βεργέτη, 1994, σελ. 204) είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε βαριές ψυχικές κρίσεις.

Συχνά παραβλέπεται από την ελληνική κοινωνία το γεγονός ότι οι ομογενείς από την ανατολική Ευρώπη έζησαν επί αιώνες σε στενή γειτονία με διαφόρους λαούς και για το λόγο αυτό διαμόρφωσαν μια πολυπολιτισμική ταυτότητα.⁶ Το φαινόμενο αυτό εξωτερικεύεται συνήθως με καθημερινές συνήθειες (επίπλωση του σπιτιού, ενδυμασία, διατροφικές συνήθειες κ.ά.) καθώς επίσης και με συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς και νοοτροπία. Επί πλέον, οι ελληνικές πολιτισμικές καταβολές των ομογενών Ποντίων αναπτύχθηκαν, σε σχέση με αυτές της ελληνικής κοινωνίας, εντελώς διαφορετικά, κατά τρόπο ώστε να εμφανίζονται ως μη οικείες ή ξεπερασμένες, αν δεν έχουν ήδη χαθεί εντελώς.

Βέβαια, σε πρώτη όψη, οι πρόσφυγες αυτοί δε βλέπουν καμιά αντίφαση με την εικόνα που έχουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους ως Έλληνες. Η κατάσταση όμως γίνεται δύσκολη, όταν, στην επιδίωξή τους να ταυτισθούν με την εικόνα των γηγενών, καταπνίγουν πολλά χαρακτηριστικά που τους θυμίζουν την ανατολικοευρωπαϊκή προέλευσή τους, τα οποία μολαταύτα δεν παύουν να αποτελούν την υπαρκτική βάση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

6. Π.χ., μόνο στην Ουκρανία διαμένουν 116 εθνότητες που ανήκουν σε 70 θρησκείες και δόγματα, με κυρίαρχους τους ορθόδοξους Ουκρανούς (βλ. Ατζιζίδης, 1994(α), σελ. 40).

Προκειμένου να προληφθούν ψυχοκοινωνικά προβλήματα, τα οποία συχνά είναι συνέπεια αναπόφευκτων και ανυπέρβλητων πολιτισμικών συγκρούσεων, είναι απαραίτητο, πριν από τη λήψη μέτρων ολοκλήρωσης, να λαμβάνεται υπόψη η πολιτισμική ταυτότητα εκάστης ομάδας παλιννοστούντων στο σύνολο της πολλαπλότητας των παραγόντων που επιδρούν σ' αυτήν.

Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των προσφύγων ομογενών, τα οποία οι γηγενείς Έλληνες αισθάνονται ως ξένα, εμφανίζονται διαφοροποιημένα ανάλογα με τις συγκεκριμένες συνθήκες κοινωνικοποίησης, τη μόρφωση, την ηλικία, κ.ά..

2.3. Συνθήκες κοινωνικοποίησης

Σχεδόν όλες οι έρευνες που αφορούν την κοινωνικοποίηση παλιννοστούντων ξεκινούν από το γεγονός ότι στην κατηγορία αυτή προσφύγων συναντάται σε έντονο βαθμό μια συντηρητική, παραδοσιακή και πατριαρχική δομή κοινωνικών αξιών.⁷ Σ' αυτό το πλαίσιο συναντάμε τη βαρύτητα που έχουν οι οικογενειακές και οι συγγενικές σχέσεις, τον (παρά το γεγονός της επαγγελματικής απασχόλησης της γυναίκας) αναμφίβολα ηγετικό ρόλο του άνδρα, καθώς και τη μεγάλη βαρύτητα αξιών, όπως υπακοή, τάξη, συνέπεια και πατριωτισμός.

Αυτή η εμμονή πρόσδεσης σε «παραδοσιακές» αξίες και κανόνες συμπεριφοράς έχει σε ένα μεγάλο βαθμό την προέλευσή της στη μειονοτική θέση των προσφύγων στις χώρες προέλευσής τους, η οποία συχνά ήταν δεδομένη επίσης και από την άποψη του θρησκειώματος. Και βέβαια δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι την επιβίωσή τους, ως εθνικής ομάδας, την οφείλουν τελικά σ' αυτήν την ιδιαίτερη εμμονή για διατήρηση των παραδοσιακών αξιών, ηθών και εθίμων.

Μολταυτά, πέρα από αυτά, ισχυρή ήταν επίσης η επίδραση του οικονομικού και κοινωνικοπολιτικού συστήματος, ιδιαίτερα κάτω από την ισχυρή χρονική και προσωπική επίδραση κρατικών φορέων κοινωνικοποίησης, όπως ο παιδικός σταθμός, το νηπιαγωγείο, το σχολείο και το εργασιακό περιβάλλον. Σ' αυτά πρέπει να προστεθεί το γεγονός ότι, παρά τις διαφορές στους βασικούς προσανατολισμούς, υπήρχαν ταυτώσιμοι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, όπως π.χ. η

7. Από έναν παραλληλισμό του ιστορικού παρελθόντος και των μηχανισμών κοινωνικοποίησης που επέδρασαν στους Έλληνες Ποντίους και στους Γερμανούς παλιννοστούντες στη Γερμανία προκύπτουν πολλές ομοιότητες. Σχετικά, βλ. Koller, 1993, σελ. 15· Dietz/Hilkes, 1994, σελ. 18 κ.ε.· Βεργέτη, 1994, σελ. 84 κ.ε..

ευθυγράμμιση με τους κανόνες της κοινότητας και η σημασία της πειθαρχίας και της τάξης.

Μια αλλαγή σε ένα περιβάλλον με διαφορετική ιεραρχία αξιών δεν πρέπει εν τούτοις να οδηγεί κατ' ανάγκη σε προβλήματα κοινωνικής ένταξης και να δημιουργεί ρήγματα στην προσωπικότητα. Αναμφίβολα, η φάση της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης (νεότης) ασκεί μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της προσωπικότητας. Όμως, η κοινωνικοποίηση αποτελεί μια διά βίου διαδικασία κατά τρόπο ώστε κάθε αλλαγή στις συνθήκες ζωής να μπορεί να οδηγεί σε περαιτέρω διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Από την άποψη της κοινωνικής ψυχολογίας, εξ άλλου, μία παραδοσιακά συντηρητική στάση αξιών συνδέεται με περιορισμένη ανεκτικότητα για αλλαγές και για συνυπάρχουσες παραστάσεις αξιών και κανόνων, όπως αυτές είναι δεδομένες στο δυτικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας. Μια τέτοια βασική στάση παρέχει στον παλινοστούντα μόνο σε περιορισμένο βαθμό την ικανότητα μιας ευκαμπτης «παρουσίας της ταυτότητάς του», που να μπορεί να συνδιάζει με την ατομική του ταυτότητα νέα γνώση και απαιτήσεις, κατά τρόπο ώστε το άτομο από τη μια να παραμένει πιστό στον εαυτό του, από την άλλη όμως να μπορεί να επεξεργάζεται νέες πληροφορίες ως «εμπειρία».

Αυτής της μορφής την ικανότητα ευκαμψίας (προσαρμοστικότητας), κατά τη επαφή τους με νέες αξίες, δεν τη διδάχθηκαν οι παλινοστώντες ομογενείς, ενώ τώρα είναι υποχρεωμένοι να την αποκτήσουν, μάλιστα δε σε μια φάση που όλες οι εξωτερικές συνθήκες ζωής έχουν επικίνδυνα επιδεινωθεί. Οι περισσότεροι είναι υποχρεωμένοι να διαβιούν σε οικισμούς υποδοχής ή ακόμη και σε κέντρα φιλοξενίας⁸ και να μοιράζονται με άλλους ένα μικρό χώρο, δεν ξέρουν αν και πότε θα βρουν σταθερή δουλειά και δεν ομιλούν ή, στην καλύτερη περίπτωση, ομιλούν ανεπαρκώς τη γλώσσα του περιβάλλοντός τους.

Βέβαια, στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινισθεί ότι η συνέχιση της διαβίωσης σε καταυλισμούς αποτελεί προσωπική επιλογή. Στο βαθμό, όμως, που το ελληνικό κράτος δεν τους εξασφαλίζει το συναίσθημα οικονομικής ασφάλειας που οι ίδιοι προσδοκούν, διαπιστώνουν ότι η ουσιαστική βοήθεια έρχεται από τους «δικούς τους ανθρώπους», που

8. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, από το σύνολο των Ελληνοποντίων που παλινοστέσαν συμμετέχουν στο πρόγραμμα κοινωνικής ένταξης του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. συνολικά 10.388 άτομα (31.5.94), εκ των οποίων οι 5.230 (ήτοι ποσοστό 50,35) διαβιούν σε οικισμούς υποδοχής και κέντρα φιλοξενίας.

δεν είναι οι γηγενείς ομοεθνείς τους, αλλά οι Πόντιοι που διαβιούν μαζί τους.⁹ Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται μια συλλογική ταυτότητα που είναι απόρροια της ανάπτυξης δεσμών μεταξύ ατόμων με κοινή γεωγραφική καταγωγή (βλ. Βεργέτη, 1994(α), σελ. 84). Η υποκατάσταση του ρόλου που έχει αναλάβει η πολιτεία είναι στην περίπτωση αυτή προφανής, ενώ αυτονόητες είναι και οι ανασταλτικές διεργασίες κοινωνικής ένταξης των παλιννοστούντων που ανακλύπτουν.

Το τραγικό μάλιστα είναι ότι «διορθωτικές» πολιτικές αποφάσεις, που οδεύουν στη μετατροπή οικισμών υποδοχής σε μόνιμους οικισμούς Ποντίων, θα οδηγήσουν στην οριστικοποίηση της κοινωνικής περιθωριοποίησης των Ποντίων με όλες τις αρνητικές επιπτώσεις που αυτή συνεπάγεται. Γίνεται, συνεπώς, κατανοητό γιατί κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι αδύνατο να επιδείξουν προσωπική ισορροπία. Κοινωνικοί λειτουργοί αλλά και δημοσιογράφοι περιγράφουν συχνά την άσχημη κατάσταση που επικρατεί σε κέντρα φιλοξενίας και σε οικισμούς υποδοχής παλιννοστούντων, με κυριότερα γνωρίσματα την ύπαρξη μιας συγκεκαλυμμένης αίσθησης κατωτερότητας, συναισθηματικών διαταραχών, νευρωτικών εκδηλώσεων, την πρόκληση ψυχοσωματικών ασθενειών, την κατάχρηση αλκοόλ και την αύξηση των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων.¹⁰

---

9. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι, ενώ από το 1993 η ηγεσία του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. παρέχει τη δυνατότητα σε διαβιούντες σε οικισμούς υποδοχής να αναζητήσουν κατοικίες εκτός των οικισμών προκειμένου να ανοικιασθούν με επιδότηση του ενοικίου κατά τους 2 πρώτους μήνες εξ ολοκλήρου, κατά τους επόμενους 4 σε ποσοστό 50% και τους επόμενους 3 κατά το 1/3, είναι χαρακτηριστικό ότι κανένας από τους διαβιούντες σε συγκεκριμένο οικισμό (της Καβάλας) δεν υλοποίησε τη δυνατότητα αυτή (στους νομούς της Θράκης το ενοίκιο επιδοτείται εξ ολοκλήρου και χωρίς χρονικό περιορισμό).

10. Όπως προκύπτει από τα αρχεία αρμοδίων υπηρεσιών, σε δύο οικισμούς υποδοχής είναι καταγεγραμμένες 18 περιπτώσεις ψυχοπαθειών (μανιοκατάθλιψη με συνεχόμενο ιδρυματισμό) και 2 αλκοολισμού. Τα διαζύγια συναντώνται σε σημαντικά υψηλό ποσοστό (30-40% των ανδρογύμων), όμως αφορούν κατά κανόνα μεικτούς γάμους. Οι ενδοοικογενειακές έριδες αποδίδονται κυρίως στην έλλειψη επικοινωνίας και στην απαίτηση υποταγής στο ισχυρό φύλο, γεγονός που άλλον πρέπει να αποδοθεί στην πατριαρχική δομή των κοινωνικών αξιών που αναφέρθηκε στα προηγούμενα. Ανοικτό, εν τούτοις, παραμένει το ερώτημα αν τα αίτια της διαπιστωμένης κατάστασης μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στους οικισμούς υποδοχής.

2.4. Η προβληματική της νεολαίας

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η ερευνητική δραστηριότητα κοινωνιολόγων που ασχολήθηκαν με την κατάσταση των νεαρών παλιννοστώντων. Ιδιαίτερα επισημαίνεται ο κίνδυνος να περιπέσουν οι νέοι αυτοί σε δύο μέτωπα¹¹ με αποτέλεσμα την αδυναμία τους να οικοδομήσουν τη δική τους σταθερή ταυτότητα (βλ. Koller, 1994, σελ. 16). Ο επαναπατρισμός τους συναντά στη φάση της ανάπτυξής τους κατά την οποία, υπό φυσιολογικές συνθήκες, βαθμηδόν ανεξαρτητοποιούνται και αποχωρούν από τη γονική εστία. Η διαδικασία αυτή, όμως, με τη μετοικεσία διακόπτεται ξαφνικά. Οι ομογενείς νέοι ήταν ισχυρότερα δεμένοι με τη χώρα προέλευσής τους από ό,τι οι γονείς τους. Ωσπου ξαφνικά αναγκάστηκαν να αποχωρισθούν τους φίλους τους και να έλθουν σε μια χώρα, στην οποία πολλοί ίσως δεν ήθελαν να έλθουν και στην οποία μεταφέρθηκαν ως «αποσκευές» με μοναδικό κίνητρο τη διασφάλιση ενός «καλύτερου μέλλοντος».¹²

Το νέο περιβάλλον τους στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται, όμως, από άλλες αξίες, διαφορετικό τρόπο ζωής και – το κυριότερο, όπως προαναφέραμε – διαφορετική γλώσσα επικοινωνίας. Αν σ' αυτά προστεθεί η ανασφάλεια που δοκιμάζουν οι νέοι αυτοί κατά τη σχολική και επαγγελματική τους σταδιοδρομία, η θέση τους στην ελληνική κοινωνία γίνεται ακόμη πιο προβληματική. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η οικογένεια – και ιδιαίτερα οι γονείς τους – που αποτελεί μοναδικό παράγοντα σταθερότητας. Δυστυχώς, όμως, και αυτοί ακόμη οι γονείς συχνά αντιδρούν στις νέες συνθήκες με

11. Τα προβλήματα αρχίζουν ήδη από την πρώτη επαφή με το σχολικό περιβάλλον. Έρευνα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου εντοπίζει δύο πτυχές των προβλημάτων που συναντούν τα παιδιά των παλιννοστώντων στις σχολικές τάξεις: το *χαμηλό βαθμό αποδοχής* από τους συμμαθητές τους (μετρήθηκε με βάση το ενδιαφέρον των τελευταίων να παίζουν και να συνεργάζονται με καθέναν από τους συμμαθητές τους) και τη *χαμηλή σχολική επίδοση* (σε πεντάβαθμη κλίμακα με άριστα το πέντε (5) ο μέσος όρος τους διέφερε κατά μία ολόκληρη μονάδα από τον αντίστοιχο μ.ό. των συμμαθητών τους), γεγονός που αποδίδεται στη σχετική αδυναμία χρήσης της κυρίαρχης γλώσσας. Σχετικά, βλ. Λεονταρή/Κυρίδης, 1995, σελ. 7 κ.ε..

12. Πρέπει να τονισθεί στο σημείο αυτό ότι μια σύγκριση με Ελληνόπαιδες που προέρχονται από «ευημερούς» χώρες της δύσης, όπως USA, Γερμανία κ.ά., είναι αδύνατη ελλείψει αποτελεσμάτων σχετικών ερευνών. Βέβαιο είναι, ωστόσο, ότι οι νέοι αυτοί διαφοροποιούνται από τους νεαρούς Ποντίους κυρίως αναφορικά με τις πολιτισμικές επιδράσεις στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους και στο σύστημα αξιών, και συνεπώς και ως προς τα κίνητρα της παλιννόστησής τους.

απομόνωσή τους από την τοπική κοινωνία και με άκαμπτη συμπεριφορά.

Πολλοί γονείς πιστεύουν ότι πρέπει να προστατέψουν τα παιδιά τους από την προσχώρηση σε αξίες της νέας κοινωνίας. Οι νέοι, από τη δική τους σκοπιά, επιθυμούν συμμετοχή στα πρότυπα συμπεριφοράς της ελληνικής κοινωνίας προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί από τους συνομηλικούς τους στην Ελλάδα και να αποκτήσουν διάυλο επικοινωνίας μαζί τους, ενώ, παράλληλα, θεωρούν απαραίτητη την αναπλήρωση του καταναλωτικού κενού που τους χαρακτηρίζει. Σε μια ηλικία που οι ίδιοι μόνο σε περιορισμένο βαθμό σταθεροποιήθηκαν στη νέα κοινωνία, είναι αναγκασμένοι να επιδιώξουν την εξεύρεση λεπτών ισορροπιών. Από τη μια, ο προσανατολισμός τους στις απαιτήσεις της οικογένειας μπορεί να τους καταστήσει περιθωριακά στοιχεία του νέου περιβάλλοντος, από την άλλη, η προσαρμογή τους στον τρόπο συμπεριφοράς και στα καταναλωτικά πρότυπα της ελληνικής νεολαίας τους φέρνει αντιμέτωπους με την ίδια τους την οικογένεια.

Πρέπει, πάντως, να υπογραμμισθεί ότι το κύριο εμπόδιο για την ολοκλήρωση της εσωτερίκευσης των προτύπων και των επιταγών που θέτει η ελληνική κοινωνία είναι ακριβώς αυτή η πολλαπλότητα των ερεθισμάτων που δέχονται οι νεαροί πρόσφυγες, γιατί ακριβώς αυτή τείνει να τους αποπροσανατολίζει από την πλήρη προσαρμογή σε όσα προασπίζει καθεμία από τις ομάδες στις οποίες ανήκουν. Κοντά σ' αυτά τα φαινόμενα πολιτισμικής σύγκρουσης, πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι η νεολαία χαρακτηρίζεται από τις ισχυρές επιδράσεις της κοινωνικοποίησης στη χώρα προέλευσής της με έντονα τα χαρακτηριστικά της κουλτούρας της κοινωνικής πλειοψηφίας.

Για τους παραπάνω λόγους επιβάλλεται, στα πλαίσια λήψης μέτρων πολιτισμικής ολοκλήρωσης, να ληφθούν υπόψη πολιτισμικές επιδράσεις όλων των χωρών προέλευσης των παλιννοστούντων (Ρωσία, Καυκασία κ.ά.) απαλλαγμένες από λανθασμένες ιδεολογικές ή εθνικές παρωπίδες.

Με στόχο την ομαλή τους ένταξη στην ελληνική κοινωνία, είναι απαραίτητο να λαμβάνονται στα σοβαρά υπόψη οι βασικές τους πεποιθήσεις και να υφίστανται προσεκτική επεξεργασία μακροπρόθεσμες μαθησιακές διαδικασίες, στις οποίες θα είναι ενσωματωμένες οι ήδη διαμορφωμένες στους παλιννοστούντες νέους προσωπικές και οικογενειακές αξίες, καθώς και το σύστημα ηθικών αρχών (βλ. Habermas, 1994, σελ. 93). Αυτό σημαίνει ότι η αντιμετώπιση των

ομογενών που παλιννόστησαν δεν απαιτεί σε καμιά περίπτωση ένα στενό εθνικό ορισμό του «Έλληνα», και επίσης γίνεται παρομοίως σαφές πόσο δύσκολη και εν γένει αμφισβητήσιμη είναι μια ακραία διαφοροποίηση σε Έλληνες και μη Έλληνες που πραγματοποιείται άκριτα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ψυχική πίεση που δέχονται οι ομογενείς στη χώρα υποδοχής είναι τεράστια, ενώ η κοινωνία που τους υποδέχεται είναι δύσκολο – ελλείψει παρόμοιων εμπειριών – να επεξεργασθεί το πρόβλημα ικανοποιητικά. Για το λόγο αυτό, είναι πολύ σημαντικό μέσα στα πλαίσια κατάλληλα οργανωμένων εκδηλώσεων (π.χ. της Εκκλησίας, των Εκπαιδ. Ιδρυμάτων, της Λαϊκής Επιμόρφωσης κ.ά.), με επίκεντρο τη συνάντηση Ποντίων και γεγηνούς πληθυσμού, να επιδιωχθεί η αποδόμηση προκαταλήψεων και έλλειψης πληροφόρησης. Πολύ αποτελεσματική μπορεί να αποβεί στην κατεύθυνση αυτή η συστηματική παρουσίαση της ιστορίας των νέων συμπολιτών προς ενημέρωση των μελών της κοινωνίας υποδοχής.

Είναι, επίσης, απαραίτητο να επισημανθούν οι εξαιρετικά ποικίλες περιφερειακές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις των χαρακτηριστικών που καθορίζουν την ταυτότητα της κάθε μεμονωμένης ομάδας ομογενών προσφύγων. Και ακόμη, πρέπει να τονισθεί ότι είναι σημαντικό να καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια για πολιτισμική κατανόηση, π.χ. με διερεύνηση και καταγραφή του πολιτισμικού πλούτου των Ελλήνων της τέως Σοβ. Ένωσης.

Στα πλαίσια τέτοιων προσπαθειών, δεν ενδιαφέρει απλώς και μόνο η αποπεράτωση της συγγραφής της ιστορίας των περιφερειακών ελληνικών μειονοτήτων στις χώρες αυτές, όσο, κυρίως μέσα από την κατανόηση του πολιτισμού του ομογενειακού αυτού στοιχείου, να επιτευχθεί μία πρώτη προσέγγιση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών ανατολικοευρωπαϊκών χωρών.

Το αίσθημα πολιτισμικής ανωτερότητας έναντι των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών που «σερβίρεται» στις δυτικές χώρες (βλ. Habermas, 1994, σελ. 95) αποτελεί έναν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την πραγμάτωση των απαραίτητων διαδικασιών οικονομικών και πολιτιστικών ανταλλαγών. Η διερεύνηση του πολιτισμικού παρελθόντος και της ταυτότητας των ομογενών δεν πρέπει εξ άλλου να λάβει χώρα απλά στο περιθώριο των σχέσεων μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης. Όπως επίσης δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η Ελλάδα δέχεται ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων από τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, και μ' αυτόν τον τρόπο είναι σε θέση

να συλλέξει εμπειρίες τις οποίες άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες είναι δύσκολο να αποκομίσουν σε τέτοια έκταση.

Αυτή η ευρωπαϊκή διάσταση επιτείνει την ανάγκη επίδειξης ενός υψηλού βαθμού υπευθυνότητας με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της ολοκλήρωσης των ομογενών που παλιννοστούν στη χώρα μας. Θα αποτελούσε, συνεπώς, μεγάλο λάθος να αντιμετωπίζεται η κοινωνική εργασία με παλιννοστούντες ως «ελληνική υπόθεση» στην εποχή της δυτικοευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της ανατολικής αποολοκλήρωσης, κατά την οποία η ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για παροχή των απαραίτητων στηριγμάτων κατά του αφυπνιζόμενου φαντάσματος του εθνικισμού είναι αυξημένη.

Ένα τέτοιο εποικοδόμημα μπορεί, όμως, να είναι αποτελεσματικό μόνο στη βάση της αμοιβαίας κατανόησης, και αυτή είναι δυνατόν να επιτευχθεί κατά κύριο λόγο με τις πολιτιστικές ανταλλαγές. Η συστηματική συμμετοχή των ομογενών που παλιννόστησαν σε διεθνείς πολιτιστικές επαφές – κυρίως με τις χώρες προέλευσής τους – είναι απαραίτητο να ενισχυθεί ενσυνείδητα, γιατί το ομογενειακό αυτό δυναμικό διαθέτει τις απαραίτητες για το σκοπό αυτό γλωσσικές και άλλες ειδικές γνώσεις.

Συχνά παραβλέπεται επίσης το γεγονός ότι – ακόμη και κάτω από αυταρχικές κυβερνήσεις – αναπτύσσεται μια εν κρυπτώ ανθούσα κουλτούρα, η οποία καθορίζει σήμερα σε σημαντικό βαθμό το αίσθημα αυτοεκτίμησης του ανθρώπου. Το γεγονός ότι αυτή η κουλτούρα ήταν αδύνατο να «δημοσιοποιηθεί», εξ αιτίας των πολιτικοϊδεολογικών εξαναγκασμών που επέβαλε το σύστημα διακυβέρνησης των χωρών προέλευσης, θα ήταν άδικο να αποβεί σήμερα εις βάρος των ανθρώπων αυτών.

Για το λόγο αυτό σοβαρά θέματα κοινωνικής εργασίας σε επίπεδο κουλτούρας επιβάλλεται να αποτελέσουν: ο τρόπος καθημερινής συμπεριφοράς, το σύστημα αξιών και κοινωνικών κανόνων, οι στόχοι των ομογενών που παλιννόστησαν κ.ά.π.. Έχει, συνεπώς, ιδιαίτερη σημασία να διερευνηθεί η κουλτούρα που βίωναν οι ομογενείς καθημερινά, να εξιχνιασθεί ποιες στρατηγικές ανάπτυξαν οι ίδιοι προκειμένου να αντεπεξέλθουν σε δύσκολες περιστάσεις της καθημερινής ζωής, ποιες ικανότητες αυτοσχεδιασμού αναπτύχθηκαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν καταστάσεις βασικών ελλείψεων, ποιο ρόλο έπαιξε η αλληλέγγυα συμπεριφορά μέσα στην εθνική ομάδα, καθώς και μεταξύ διαφορετικών ομάδων, προκειμένου να μετριασθούν τα μειονεκτήματα που είχαν την προέλευσή τους στο σύστημα διακυβέρ-

νης κ.ά.. Τέτοιες κεντρικές διαφοροποιήσεις της καθημερινής κουλτούρας καθορίζουν την πολιτισμική ταυτότητα πιο μόνιμα από ό,τι πολλά «τεχνητά κατασκευάσματα κουλτούρας», που αναζητούνται με πανηγυρικό τρόπο σε αρχαίους και σε λαϊκούς πολιτισμούς.

Διότι, μόνο μέσα από τη διεύρυνση της έννοιας της κουλτούρας, με αναζήτηση στοιχείων της καθημερινότητας και της κοινωνικής κουλτούρας και προσδιορισμό του ολικού συστήματος πρακτικών και τρόπων με τους οποίους σκέπτονται, αισθάνονται και δρουν τα μέλη αυτά της κοινωνίας μας, μπορεί να διασφαλισθεί ότι είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν στην κοινωνική εργασία πολιτισμικής ολοκλήρωσης, κρίσεις ταυτότητας και ψυχοκοινωνικά προβλήματα προσαρμογής των ομογενών στο νέο περιβάλλον.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ

Όπως είδαμε στα προηγούμενα, η κοινωνική ένταξη των Ποντίων έχει πολλές όψεις και το πρόβλημα δεν είναι εύκολο να γίνει ποσοτικά καταληπτό. Η οικονομική τους ένταξη, ωστόσο, που προϋποθέτει την εξεύρεση μόνιμων θέσεων εργασίας, επιτρέπει τον υπολογισμό δεικτών που παρέχουν πληροφόρηση για τις προοπτικές επίτευξης της οικονομικής ένταξης.

Από τις λίγες εργασίες που εξετάζουν το πρόβλημα ξεχωρίζει η εργασία του Ν. Γλυτσού (1993), η οποία, διερευνώντας τις μακροχρόνιες προοπτικές της ελληνικής οικονομίας, πέρα από την τρέχουσα οικονομική συγκυρία, εξετάζει τις πιθανές εξελίξεις των αναγκών σε εργασία και διαβαθμίζει τις δυσχέρειες εξεύρεσης εργασίας από τους Ποντίους κατά επάγγελμα και περιφέρεια.

Συνοψίζοντας τις θετικές και τις αρνητικές επιδράσεις στις νέες ευκαιρίες απασχόλησης, δημιουργεί ο ερευνητής ένα δείκτη που τον ονομάζει «Δείκτη Εργασιακής Στενότητας» (Δ.Ε.Σ.). Με τη βοήθεια του δείκτη αυτού, διαπιστώνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Ποντίων είναι εξειδικευμένη σε δύο ομάδες επαγγελμάτων που καταλαμβάνουν τα άκρα της στατιστικής ταξινόμησης, δηλ. τη μία των επιστημονικών και των ελεύθερων επαγγελμάτων και την άλλη των τεχνιτών και των εργατών (βλ. Γλυτσός, 1993, σ. 186).

Από την έρευνα προκύπτει ότι στα επαγγέλματα της πρώτης ομάδας οι Πόντιοι θα έχουν μικρότερες σχετικά δυσχέρειες για εξεύρεση εργασίας, ενώ μεγαλύτερα προβλήματα θα συναντήσουν στα επαγγέλματα της δεύτερης ομάδας (τεχνίτες και εργάτες).

Οι διαφοροποιήσεις κατά περιφέρεια δείχνουν ότι η πρώτη ομάδα έχει τις καλύτερες προοπτικές απασχόλησης στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, στην Κεντρική Μακεδονία και στην Πελοπόννησο (Δ.Ε.Σ. 1,26 - 1,28 - 1,24, αντίστοιχα) και τις χειρότερες στο Βόρειο και Νότιο Αιγαίο (Δ.Ε.Σ. 0,73 και 0,81, αντίστοιχα). Η δεύτερη ομάδα έχει τις χειρότερες προοπτικές στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (Δ.Ε.Σ. 0,13) και τις ευνοϊκότερες στα Ιόνια Νησιά (Δ.Ε.Σ. 0,57).

Πάντως, το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη του Γλυτσού είναι ότι υπάρχουν επαγγέλματα τα οποία επηρεάζονται από την οικονομική συγκυρία και των οποίων η απασχόληση μεταβάλλεται προς την κατεύθυνση που μεταβάλλεται η συνολική απασχόληση. Ενδιαφέρουσα είναι, εν τούτοις, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, και η διαπίστωση ότι υπάρχουν επαγγέλματα (τα επιστημονικά και τα ελεύθερα επαγγέλματα) τα οποία επιδεικνύουν δυναμικότητα, που οφείλεται σε παράγοντες σχετικούς με το είδος ή τις συνθήκες του επαγγέλματος που επικρατούν σε ορισμένες περιφέρειες.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να αναζητηθούν και άλλοι παράγοντες και πληροφορίες οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν υποθέσεις εργασίας για περαιτέρω διερεύνηση του προβλήματος. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παράνομοι μεταναστες, των οποίων η επίδραση στην προσφορά εργασίας είναι δύσκολο να μετρηθεί λόγω της μη καταγραφής τους.

Διαπιστώνεται, εξάλλου, σύμφωνα με πληροφορίες που αφορούν την ένταξη παλιννοστούντων προσφύγων Ποντίων στην ελληνική αγορά εργασίας, ότι οι άνδρες βρίσκουν επαγγελματική διέξοδο σχετικά πιο εύκολα από τις γυναίκες.

Εύκολα, επίσης, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι παλιννοστήσαντες Πόντιοι από επαγγέλματα που συνδέονται άμεσα με το κοινωνικοοικονομικό σύστημα και απαιτούν πολύ καλές γλωσσικές γνώσεις αντιμετωπίζουν λιγότερο ευνοϊκές προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης. Αυτή η υπόθεση αφορά κυρίως γυναίκες από επαγγέλματα του κοινωνικού τομέα και της εκπαίδευσης και επίσης από επαγγέλματα που προϋποθέτουν οικονομικές σπουδές.

Παρόμοια προβλήματα αντιμετωπίζουν στην αγορά εργασίας οι μηχανικοί, οι οποίοι, σύμφωνα με επισημάνσεις εργοδοτών, επιβάλλεται να αναπληρώσουν ένα αρκετά μεγάλο κενό προκειμένου να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στις απαιτήσεις των θέσεων εργασίας που προσφέρονται στην ελληνική αγορά εργασίας. Είναι, επίσης, εύκολο

να υποθέσει κανείς ότι η οικονομική συγκυρία μάλλον καθιστά πιο ευάλωτη την κατηγορία αυτή εργαζομένων εξ αιτίας των γλωσσικών κυρίως προβλημάτων που αντιμετωπίζουν. Η κατάσταση τους επιβαρύνεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι σε περιόδους ύφεσης λαμβάνουν χώρα προσλήψεις μόνο σε μικρό βαθμό, και η αποδόμηση του παραγωγικού ιστού πλήττει εκείνους ισχυρότερα οι οποίοι αναζητούν τελευταίοι εργασία.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελλοντική πορεία της αγοράς εργασίας για Ελληνοπόντιους πρόσφυγες θα εξαρτηθεί όχι μόνο από τη γενική κατάσταση που θα επικρατήσει στην αγορά εργασίας, αλλά επίσης και από το αν και σε ποιο βαθμό θα αποκτήσουν οι Πόντιοι ομογενείς τις προϋποθέσεις που απαιτεί η ελληνική αγορά εργασίας για την απορρόφησή τους.

Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, πολλές ομάδες ομογενών από διαφορετικά επαγγέλματα είναι απαραίτητο να παρακολουθήσουν ειδικά σεμινάρια επαγγελματικής επιμόρφωσης ή μετεκπαίδευσης· διαφορετικά, πολλά από τα μέλη των ομάδων αυτών είναι καταδικασμένα να αναλάβουν επαγγελματική δραστηριότητα σε επίπεδο κατώτερο από τα προσόντα που διαθέτουν. Στην περίπτωση αυτή, οι επιπτώσεις στο συναίσθημα αυτοκαταξίωσης και κατ' επέκταση οι επιδράσεις στην κοινωνική τους ένταξη θα είναι αρνητικές. Και, επίσης, η ένταξή τους στην αγορά εργασίας θα παραμείνει επισφαλής, δεδομένου ότι οι εμπειρίες από το παρελθόν αποδεικνύουν ότι άτομα με ανειδίκευτη ή πολύ εξειδικευμένη εργασία απειλούνται από την ανεργία τα μέγιστα.

Είναι, συνεπώς, απαραίτητο μελλοντικά, παράλληλα με τα τμήματα γλωσσικής κατάρτισης, να λειτουργήσουν περισσότερα τμήματα επαγγελματικής επιμόρφωσης και επανακατάρτισης, τα οποία, για να ανταποκριθούν με επιτυχία στους στόχους τους, πρέπει να προσφέρουν στους παλινοστούντες επίκαιρες και μετατρέψιμες, δηλ. άμεσης εφαρμογής τους στην πράξη, γνώσεις χωρίς επαναλήψεις γνωστών πραγμάτων (βλ. Παπαθεοδοσίου, 1994, σελ. 81). Και ακόμη, πρέπει να γίνει σαφές ότι ομογενείς Ελληνοπόντιοι που παλινοστούν χωρίς γνώση της ελληνικής γλώσσας μόνο ελάχιστες πιθανότητες επαγγελματικής αποκατάστασης έχουν.

Αν το ελληνικό κράτος ενισχύσει τις δυνατότητες που προσφέρονται στους ομογενείς για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στις χώρες

προέλευσης,¹³ όχι μόνο θα επιταχύνει την απρόσκοπτη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά κυρίως θα αποκτήσει την ευχέρεια να μετατοπίσει το κέντρο βάρους των θεσμικών ενισχύσεων στην Ελλάδα σε ενισχύσεις έναρξης επαγγελματικής δραστηριότητας.

Η ιστορία μάς δίδαξε ότι η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα αποτελεί ένα εντελώς φυσιολογικό γεγονός. Μολαταύτα, μια ουσιαστική αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού είναι τη στιγμή αυτή απαραίτητη όσο ποτέ και απαιτεί συντονισμένη προσπάθεια από όλες τις δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας.

Θα αποτελούσε επικίνδυνη εξέλιξη να δραματοποιούνται προβλήματα στέγασης και απασχόλησης εις βάρος των προσφύγων Ποντίων ομογενών (βλ. Β.Α., 1994, σελ. 172), χωρίς να επιδεικνύονται και τα μακροπρόθεσμα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την παλιννόστηση. Έτσι, η μετοικεσία στην Ελλάδα νέων οικογενειών ομογενών, σε μια εποχή αυξανόμενου γηρασμού του ελλαδικού πληθυσμού, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως θετική εξέλιξη. Συνεπώς, αντί πολεμικής, απαιτείται νηφαλιότητα και σωστή πληροφόρηση της ελληνικής κοινωνίας. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν ιδιαίτερη ευθύνη, την οποία, βέβαια, μπορούν να αξιοποιήσουν αποτελεσματικά, μόνο εφ' όσον η πολιτική ηγεσία της χώρας επεξεργασθεί τις κατευθυντήριες γραμμές μιας επιτυχούς παλιννόστησης στην Ελλάδα και επίσης μια συνεπή πολιτική κοινωνικής και οικονομικής ολοκλήρωσης των ομογενών προσφύγων.

Πρέπει επειγόντως το κράτος να εφαρμόσει μια εθνικά και ανθρώπινα αξιοπρεπή πολιτική αποκατάστασης των προσφύγων, που θα στοχεύει στην πρόληψη και/ή στην καταστολή της κοινωνικής και οικονομικής περιθωριοποίησης. Μια τέτοια πολιτική πρέπει να αρχίζει από την εφαρμογή συντονισμένων ενεργειών συνεκτικής ανάπτυξης της γλωσσικής και επαγγελματικής κατάρτισης, που θα παρέχουν στους Πόντιους ομογενείς την ευκαιρία να αναπτύξουν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους, συμβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο στη μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική συνοχή, καθώς και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, και να καταλήγει στην άμεση κατάργηση των γκέτο Ποντίων και στην

13. Αξιόλογη είναι η προσπάθεια του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε. για στήριξη των προγραμμάτων συμμετοχής ομογενών φοιτητών από τις χώρες της τέως ΕΣΣΔ σε προγράμματα γλωσσικής κατάρτισης που οργανώνουν τα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων και Θεσσαλίας. Οι νέοι αυτοί θα διδάξουν, επιστρέφοντας υποχρεωτικά, την ελληνική γλώσσα κυρίως στην Ουκρανία.

ενίσχυση των παροχών προς τους πρόσφυγες, οι οποίες, βέβαια, πρέπει να έχουν καταληκτική ημερομηνία, ώστε, αντί να εκφυλίζονται σε μέτρα χειραγώγησης, να αναβαθμίζονται σε ουσιαστικά μέσα αποτροπής του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από τη δημιουργία ουσιαστικών προϋποθέσεων για την οικονομική αυτοτέλεια των ατόμων αυτών.

Είναι, τέλος, απαραίτητο να συνειδητοποιηθεί ότι το πρόβλημα της μετανάστευσης αποτελεί το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα που θα αντιμετωπίσουν μελλοντικά οι δυτικές κοινωνίες. Οι μετακινήσεις πληθυσμών, λόγω εμφυλίων πολέμων, συγκρούσεων εθνοτήτων, καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οικονομικών και περιβαλλοντικών καταστροφών και κοινωνικής εξαθλίωσης, όχι μόνο θα συνεχισθούν, αλλά μελλοντικά θα ενταθούν ακόμη περισσότερο. Η παλιννόστηση ομογενών έγινε ήδη ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Δεν απομένει, παρά να μάθει η ελληνική κοινωνία να ζει με την εξέλιξη αυτή και κυρίως να αξιοποιεί τα θετικά σημεία της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγτζίδης Β., «Η ελληνική πολιτισμική ανάπτυξη», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994, σελ. 75-76.
- Αγτζίδης Β., «Δεν υπάρχει ρωσική γη χωρίς Έλληνες», *Ελευθεροτυπία*, 28.12.1994(α), σελ. 40-41.
- Baaden A., «Interkulturelle Projektarbeit zur Integration von Aussiedlern, Wege zum Verstaendnis und Toleranz zwischen Fremden und Einheimischen». In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 48/93, σελ. 23-30.
- B.A., «Το Ελληνικό Brain Drain!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994, σελ. 172.
- Βεργέτη Μ., «Τα προβλήματα ένταξης των προσφύγων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994, σελ. 201-204.
- Βεργέτη Μ., «Η συλλογική ταυτότητα των Ποντίων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994(α), σελ. 84-86.
- Γλυτσός Ν., *Προσφορά και ανάγκες σε εργασία στην ελληνική οικονομία, κατά περιφέρεια και επάγγελμα μέχρι το τέλος του αιώνα και δυνατότητες απασχόλησης πολιτικών προσφύγων και Ποντίων*, Αθήνα, 1993.
- Dietz B./Hilkes R., *Integriert oder isoliert? Zur Situation russland-deutscher Aussiedler in der Bundesrepublik Deutschland*, Olzog Verlag, Munchen, 1994.
- Endrueit G./Trommsdorff G., *Woerterbuch der Soziologie*, Stuttgart, 1989.
- Habermas J., *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Έκδοση Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1994.
- Horstmann K., «Sozialwissenschaftliche Standardterminologie fuer die Erforschung des Fluechtlingsproblems». In: *AWR-Bulletin*, 24 (1986), σελ. 24.
- Ιακώβου Γ., «Η παλιννόστηση των Ποντίων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994, σελ. 169-170.

- Κασιμάτη Κ., *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, 1993.
- Koller B., «Aussiedler in Deutschland. Aspekte ihrer sozialen und beruflichen Eingliederung», In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B. 48/93, σελ. 12-22.
- Kossolarow L., *Kulturarbeit mit Aussiedlern als phasenspezifischer Prozess*. In: Althammer W./Kossolarow L. (Hrsg.), *Aussiedlerforschung. Interdisziplinäre Studien*, Koeln u.a., 1992, σελ. 23-27.
- Λεοντάρη Α./Κυρίδης Α., «Αυτοαντίληψη και συναισθήματα μοναξιάς και κοινωνικής απόρριψης σε παιδιά παλιννοστούτων Ελλήνων», Ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο *Παιδιά σε νέες πατρίδες*, Αλεξανδρούπολη, 18-20 Μαΐου 1995.
- Παπαθεοδοσίου Θ., *Η ένταξη των παλιννοστούτων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην ελληνική αγορά εργασίας*, Ι.Τ.Ε., Αθήνα, 1994.
- Σοφινίδης Χ., «Οι νεοπρόσφυγες, οι ύαινες και οι χαμένες ευκαιρίες». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 28 (2097), 14.7.1994, σελ. 194-200.
- Treibel A., *Migration in modernen Gesellschaften. Soziale Folgen von Einwanderung und Gastarbeit*, Weinheim-Muenchen, 1990.